

А. РАЕВА¹, Г. САҒИДОЛДА²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: asem_raeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-7445-8979>

²филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: asem963@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1797-8457>

АРЫСТАН, ҚАБЫЛАН ЗООНИМДЕРІНІҢ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕРІНДЕГІ ТІЛДІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріне ортақ жануарлар атауы қарастырылды. Жануарлар атауының түркі тілдері лексикасы жүйесіндегі орны ерекше. Олар көне лексикалық қабат болуымен және түркі тілдеріне ортақ сипатымен ерекшеленеді. Бүгінгі күні зоонимдер түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері және жеке бір тілдің түсіндірме сөздіктері бойынша жинақтауды, жүйелеуді, кешенді талдауды қажет етеді. Мұндай талдаулар өз кезегінде түркі зоонимдерінің жалпытүркілік кезеңге дейінгі және одан кейінгі кезеңдерге тән қабаттарын айқындауға, қалыптасу тарихын, тұлғалық өзгерістерін көрсетуге, кейінгі дәуірде пайда болған жаңа түрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар тарихи сөзжасам, морфология, түркі тілдерінің лексикология салалары үшін де маңызды дерек болып табылады. Жалпы зерттеу барысында түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері басшылыққа алынды, түркі зоонимдерінің этимологиясы жайындағы ғылыми пікірлер талдап көрсетілді. Зерттеудің мақсаты – түркі зоонимдерінің тілдік тұлғасын талдау болып табылады. Мақаланың жалпы мазмұнынан түркі зоонимдерінің зерттелу жайын қарастыру, түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері бойынша *арыстан* және *қабылан* зоонимдеріне қатысты ғылыми тұжырымдарды талдау, өзіндік пайымдау жасау көрініс тапқан. Зерттеу нәтижесінде түркі тілдеріндегі зоонимдердің белгілі бір үлгіде жасалуы, яғни морфологиялық құрылымының ортақ модельге негізделуі жануарлар атауының қалыптасуында белгілі бір сөзжасам жүйесі болуы мүмкін деген болжам жасалады.

Кілт сөздер: түркі тілдері, лексикология, этимология, этимологиялық сөздік, зооним.

A. Rayeva¹, G. Sagidolda²

¹PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: asem_raeva@mail.ru,

²Doctor of Philological Sciences, Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: asem963@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Раева А., Сағидолда Г. Арыстан, қабылан зоонимдерінің түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктеріндегі тілдік интерпретациясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №2 (124). – Б. 48–57. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.04>

*Cite us correctly:

Raeva A., Sagidolda G. Arystan, qabylyan zoonimderinin turki tilderinin etimologiialiq sozdikterindegi tildik interpretaciiasy [Linguistic Interpretation of Zoonyms «Arystan», «Kabylyan» in Etymological Dictionaries of the Turkic Languages] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №2 (124). – B. 48–57. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.04>

Linguistic Interpretation of Zoonyms «Arystan», «Kabylan» in Etymological Dictionaries of the Turkic Languages

Abstract. The article covers common names of animals in the Turkic languages. The name of animals occupies a special place in the system of vocabulary of the Turkic languages. They are distinguished by the presence of an ancient lexical layer and a common characteristic for the Turkic languages. Today there is a need for zoonyms to generalize, systematize, and comprehensively analyze the etymological dictionaries of Turkic languages and explanatory dictionaries of individual languages. Therefore such analyses make it possible to identify the layers of Turkic zoonyms characteristic of the general Turkic period and subsequent periods, reflect the history of their formation, personal changes, and identify new species that appeared in later epochs. They also can become useful resources in the field of historical word formation, morphology and lexicology of the Turkic languages. In general, the study has been guided by etymological dictionaries of Turkic languages, scientific opinions on etymology of Turkic zoonyms have been analyzed. The purpose of the study is to analyze the linguistic personality of Turkic zoonyms. From the general content of the article, it is necessary to consider the subject of the study of Turkic zoonyms, analyze scientific conclusions on the etymological dictionaries of the Turkic languages regarding the zoonyms *Arystan* and *Kabylan* and to generate your own judgment. As a result of the study, it is suggested that the creation of zoonyms in the Turkic languages according to a certain model, that is, based on a general model of morphological structure, may have a certain word-formation system in the formation of animal names.

Keywords: Turkic languages, lexicology, etymology, etymological dictionary, zoonym.

А. Раева¹, Г. Сагидолда²

¹*PhD докторант Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: asem_raeva@mail.ru,*

²*доктор филологических наук, профессор
Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: asem963@mail.ru*

Языковая интерпретация зоонимов «арыстан», «кабылан» в этимологических словарях тюркских языков

Аннотация. В статье рассмотрены общие названия животных в тюркских языках. Название животных занимает особое место в системе лексики тюркских языков. Они отличаются наличием древнего лексического слоя и общей характеристикой для тюркских языков. На сегодняшний день зоонимы нуждаются в обобщении, систематизации, комплексном анализе по этимологическим словарям тюркских языков и толковым словарям отдельных языков. Такие анализы, в свою очередь, позволяют выделить характерные для общетюркского периода и последующих периодов слои тюркских зоонимов, отразить историю их формирования, личностные изменения, выявить новые виды, появившиеся в более поздние эпохи. Также могут быть полезным источником в сфере исторического словообразования, морфологии, лексикологии тюркских языков. В целом в ходе исследования руководствовались этимологическими словарями тюркских языков, были проанализированы научные мнения об этимологии тюркских зоонимов. Целью исследования является анализ языковой личности тюркских зоонимов. Из общего содержания статьи следует рассмотреть предмет изучения тюркских зоонимов, проанализировать научные выводы по этимологическим словарям тюркских языков относительно зоонимов *арыстан* и *кабылан*, составить собственное суждение. В результате исследования было выдвинуто предположение, что создание зоонимов в тюркских языках по определенной модели, то есть

основанное на общей модели морфологического строения, может иметь определенную словообразовательную систему в формировании названий животных.

Ключевые слова: тюркские языки, лексикология, этимология, этимологический словарь, зооним.

Кіріспе

Түркі халықтарын біртұтастыққа ұйыстырудың басты тетігі – тіл деп білсек, бір негізден, яғни жалпытүркілік ортақ тілден тараған қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты анықтап, әр тілге тән заңдылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін зерделеу түркітану саласында қашан да өзекті болмақ. Түркі тілдерінің лексикалық қорын зерделеу барысында түркітанудың лексикология саласына, соның ішінде салыстырмалы-тарихи лексикология, салыстырмалы-синхрондық лексикология, этимология, терминология, лексикография және ономастика тәрізді салаларына үлкен міндет жүктеледі. Бүгінгі таңда аталған зерттеулерге қажет теориялық методологиялық база қалыптасты деуге ғылыми негіз бар. Себебі қазақ тіл білімі, өзбек тіл білімі, татар тіл білімі, түрік тіл білімі, қырғыз тіл білімі т.б. тәрізді әр түркі тілінің тілтанымдық ғылыми негізінің толықтай қалыптасуы және бүгінге дейінгі даму барысы көрсете алады. Әр түркі тілінің тілтаным ғылымының іргелі саласы ретінде дамып отырған лексикологияның жекелеген және жалпы мәселелері туралы тұжырымдамалық ғылыми пікірлерді бір арнаға тоғыстыру барысында түркі тілдерінің лексикалық құрамына қатысты ортақ ғылыми тұжырымдама жасалады және түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтардың ара-жігі нақты айқындалады. Бұл өз кезегінде екі, үш немесе онан да көп түркі тілдеріаралық, я болмаса тілдік топтар мен тілдік топшалараралық толыққанды салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы-сипаттамалы зерттеулерге жетелейді.

Түркітанымдық зерттеудің өзекті тұстарының бірі туыстас тілдердің лексикалық құрамын өзара бір-бірімен салыстыра зерттеу болып табылады. Мақаланың *мақсаты* – түркі тілдері жүйесінде зоонимдердің (арыстан, қабылан) тілдік сипатын этимологиялық сөздіктер негізінде талдау болып табылады. Себебі түркі тілдері бойынша зоонимдер, соның ішінде тақырыптық топтары толық қамтылып, жануарлар атауы түркі тілдерінің деректерімен салыстыра отырып, құрылымдық негізі толықтай талданды деп айта алмаймыз. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктерінде сөздің тұлғасына қатысты ғалымдар тарапынан біршама тұжырымдар жасалса да, пікір алуандылығының кездесуі, ортақ бір пікірдің қалыптаспауы аталған мәселенің бүгінгі күнге дейін *өзектілігін* көрсетеді. Түркі зоонимдерінің зерттелу жайының қарастырылуы, этимологиялық сөздіктер бойынша жануарлар (арыстан, қабылан) атауына қатысты ғалымдардың тұжырымдарын ғылыми талдау, өзіндік пайым-көзқарас тұрғысынан бағамдау жұмыстың *жалпы сипатын* айқындайды.

Зерттеу әдістері

Мақалада тілдік деректерді жинақтау, жүйелеу, сипаттау, этимологиялық талдау тәсілдері қолданылды. Зоонимдердің этимологиясына қатысты түркітанушы ғалымдардың талдаулары мен ой-пікірлері салыстырылды, тілдік деректер бойынша тұжырымдалды.

Әдебиетке шолу

Зоонимдерді зерттеу жалпы тіл тарихының дамуы үшін, сонымен қатар тілдің жекелей класстары мен лексикалық модельдерінің дамуы үшін аса қажет. Адамзаттың өзін тануы мен қоршаған ортаны тануы қатар жүретін құбылыс болғандықтан хайуанаттарға қатысты атау сөздер түркі лексикасының көне қабаттарын құрайды. Профессор М.Қ.Ескеева түркі тілдеріндегі зоонимдерді құрылымдық тұрғыдан да, антропоөзектік тұрғыдан да терең

зерттеудің өзектілігін былайша тұжырымдайды: «түркі лексикасының тереңгі қабаттарын жан-жақты зерттеу қазіргі түркі тілдерінің барлық деңгейлік салаларының (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) даму жолын анықтауға мүмкіндік берумен қатар түркі халықтарының фауналық білім қорын анықтауға, олардың этноболмысына тән даралықты айқындауға ықпал етеді» [1, 47-б.].

Жалпы зоонимдерді лингвистикалық зерттеу ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында бастау алған. Жануарлардың атауын зерттеудегі ерекше қызығушылық славян, түркі тілдері және фин-угорлық зоонимдер бойынша барлық жұмыстар тізімі жарияланған кезде пайда болды.

Зоонимдердің құрылымдық жағынан зерттеу жұмыстарын К.Н. Бурахов, Н.К. Дмитриев, З.Г. Ураксин, Г.А. Архипов, В.И. Иванов, В.В. Кочнев, О.М. Жаринова, Л.В. Баирова, Р. Рис, Э. Дикенманн, П.П. Чучка, Е.С. Отин, П.Т. Поротников және т.б. ғалымдар зерттеді.

Зоонимдердің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеудегі алғашқы еңбектердің бірі ғалым Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» деген еңбегі және «Собацьи клички у башкир» атты мақаласы болып табылады. Ғалым аталған мақаласында КСРО ҒА 1928 жылғы лингвистика-фольклорлық экспедициясының материалдарына сүйене отырып, талдау жасайды. Ғалым зоонимдік атаулардың басым көпшілігі түркі түбірлерінің негізінде жасалады деген қорытынды жасайды.

Түркітануда зоонимдердің этимологиялық, тілдік талдауға қатысты ғылыми тұжырымдар А.М. Щербактың «Историческое развитие лексики тюркских языков» (М., 1961) атты зерттеу жұмысында қарастырылады. Аталған зерттеу жұмысының негізгі мақсаты «жануарлар» деп аталатын тақырыптық топтың тарихи-этимологиялық, лингвогеографиялық және сөзжасамдық-семантикалық талдауын жасау болды. Ғалым үй және жабайы жануарлардың атауының түркі тілдеріндегі ерекшеліктерін және сол атаулардың басқа да этимологиялық сөздіктердегі сипатына салыстырмалы талдау жасайды (Щербак, 1961).

Басқа да түркі тілдеріндегі аналогиялық зерттеулер бойынша зоонимдік лексика Т. Дүйшенәлиеваның «Киргизское народные термины животноводства» (1969), Э.Ф. Ишбердиннің «Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках» (1975), Т. Ходжамбердиевтің «Животноводческая лексика узбекского языка» (1975), З.Р. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка» (1994), Т. Бегжановтың «Заметки об этимологии некоторых скотоводческих терминов каракалпакском языке» (1980) атты зерттеулерінде арнайы қарастырылды. Мәселен, ғалым З.С. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка» атты монографиялық зерттеуінде зоонимдік лексика мен омарташылық атаулар синхрондық және диахрондық тұрғыда жан-жақты талданған. Автор еңбекте көне татар ескерткіштері мен говорларындағы көптеген материалдарды жинақтап, оларды басқа түркі тілдерімен салыстырады (Садыкова, 1994). Аталған бағыттағы зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімінде де сексенінші жылдардан бастап жарық көре бастады. Атап айтқанда, 1983 жылы Ә. Жақыповтың «Термины верблюдоводства казахского языка» атты зерттеуінде қазақ тілінде түйе шаруашылығына байланысты атаулардың лексика-семантикалық классификациясы, сонымен қатар атаулардың этимологиясы мен варианттылығы да қарастырылған. Зерттеу жұмысында зоонимдердің араб, иран, моңғол тілдерімен байланысы да сөз болады, жалпы аталған еңбекте түйе шаруашылығына қатысты 800 сөз және сөз тіркесіне талдау жасалған (Жақыпов, 1983). Сонымен қатар ғалым Е. Жанпейісовтің қазақ тіліндегі төрт түлік мал атауларының этимологиясына қатысты әр жылдары жарияланған зерттеу мақалаларының маңызы ерекше. Ғалымның төрт түлік мал атауларын жеке-жеке талдаған ғылыми мақалалары кейінгі зерттеулерге бағыт-бағдар болды. Жалпы қазақ тіл білімінде зоонимдік лексиканы одан әрі зерттеу мәселесі С.К. Сәтенова, Б. Тлепин, Б.С. Тоқтағұл, Ж.Д. Байтелиева сынды тілші ғалымдардың зерттеулерімен толықты.

Түрік тіл білімінде зоонимдік лексиканы зерттеу Саадет Чағатай есімімен тығыз байланысты, оның «Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler» (1956) атты еңбегі ғылыми мазмұны жоғары алғашқы еңбектердің бірі болуымен құнды, бұдан әрі зоонимдік лексиканы зерттеу түрік ғалымдарының еңбектерінде жалғасын тауып отырды, зоонимдік лексика тіл деңгейлеріне сай жан-жақты қарастырылды. Түрік ғалымдарын да жануарлар атауын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талдау мәселесі де бей-жай қалдырмады. Аталған мәселе бойынша түрік ғалымдарының ғылыми мақалалары, зерттеулері жарық көрді. Атап айтқанда, түрік ғалымы Эртан Беслиннің «Eski ve Orta Türkçe hayvan isimlerinin etimolojisi» (2010) атты докторлық диссертация жұмысының ғылыми маңызы жоғары. Автор осы зерттеуінде ерте және орта ғасыр ескерткіштер тілі бойынша, сондай-ақ жануарлар атауының этимологиялық сөздіктердегі сипатына талдау жасайды.

Жалпы түркі тілдерінің тарихи сабақтастығын таныту үшін жоғарыда аталған зерттеулер бүгінгі күні де жалғасын табуы қажет. Бұл өз кезегінде этимологиялық сөздіктер үшін ғылыми дерекқор болып табылады. Жоғарыда біз атап өткен еңбектер түркі зоонимдерін зерттеудің, оны тіл деңгейлеріне сай жан-жақты қарастырудың маңызды екендігін көрсетеді. Аталған зерттеулер түркітану ғылымында маңызды және алдағы зерттеулерге бағыт көрсетуімен де құнды.

Талдау мен нәтижелер

Түркі тілдер жүйесіндегі ортақтығы мол лексикалық тақырыптық топтың бірі – жан-жануарлар атауы. Түркі халықтарының қоршаған ортаны тануда жан-жануарлар әлемі маңызды рөл атқарған. Осыған орай түркі тілдерінде жануарлар атауы ортақ базалық лексиканың көне әрі ең мол қабаты болып табылады. Себебі осы тақырыптық топтағы атаулар барлық түркі тілдерінде бірдей тұлғада кездеседі. Түркі лексикасының көне қабатын құрайтын зоонимдердің жалпытүркілік ортақ лексикадан қалыптасуын көрсету үшін біз түркі тілдері бойынша кейбір жабайы аң атауларын кесте бойынша көрсетуді (кесте №1), нақты тұжырымдар жасау үшін кейбір зоонимдерге талдау жасауды жөн санадық.

1-кесте – Түркі зоонимдерін салыстыру кестесі

Қазақ	Татар	Башқұрт	Қырғыз	Түрік	Түрікмен	Өзбек	Әзербайжан
<i>aristan</i>	<i>arслан</i>	<i>arслан</i>	<i>artsan</i>	<i>arслан</i>	<i>arслан</i>	<i>arslân</i>	<i>arслан</i>
<i>böri</i>	<i>böri</i>	<i>böri</i>	<i>börü</i>	<i>kurt</i>	<i>böri</i>	<i>böri</i>	<i>gurd</i>
<i>ögiz</i>	<i>ükiz</i>	<i>ükiz</i>	<i>ögüz</i>	<i>öküz</i>	<i>öküz</i>	<i>hekiz</i>	<i>öküz</i>
<i>kaban</i>	<i>kaban</i>	<i>kaban</i>	<i>kaman</i>	<i>kapan</i>	<i>gaban</i>	<i>kâbân</i>	<i>gaban</i>
<i>kabylan</i>	<i>kaplan</i>	<i>kaplan</i>	<i>kabylan</i>	<i>kaplan</i>	<i>gaplan</i>	<i>kaplan</i>	<i>gaplan</i>
<i>karsak</i>	<i>karsak</i>	<i>karsak</i>	<i>karsak</i>	<i>karsak</i>	<i>garsak</i>	<i>karsâk</i>	
<i>kaskır</i>	<i>kaçkır</i>	<i>kaçkır</i>	<i>karışkır</i>	<i>kaşgirt</i>	<i>gurt</i>	<i>kaşkır</i>	<i>gurd</i>
<i>tülki</i>	<i>tölkı</i>	<i>tölkö</i>	<i>tülkü</i>	<i>tilki</i>	<i>tilki</i>	<i>tulki</i>	<i>tülkü</i>

Түркі зоонимдерінің салыстыру кестесі арқылы тілімізде қалыптасқан жануарлар атауының барлық түркі тілдерінде бір түбірден тарағандығына көз жеткізуге болады. Дегенмен, түркі тілдерінің классификациясы бойынша кейбір тілдік ерекшеліктерді байқаймыз. Біз мақаламызда осы аталған зоонимдердің ішінде *арыстан және қабылан* зоонимдерінің тілдік сипатына талдау жасаймыз. Түркі тілдеріндегі аң атауын білдіретін лексемалардың қалыптасу, даму жолы мен этимологиялық негіздерін анықтауда этимологиялық сөздіктердің маңызы ерекше. Атап айтқанда, Дж. Клаусонның «An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish», Этимологический словарь тюркских языков, т. II, IV–VII, А.М. Щербактың «Историческое развитие лексики тюркских языков», Е.Н. Шипованың «Словарь тюркизмов в русском языке», Хасан Эреннің «Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü», Тунжер Гюленсойдың «Köken Bilgisi Sözlüğü», Севан Нишанянның «Sözlerin Soyağacı» сияқты еңбектері талдау барысында басшылыққа алынды.

Зоонимдерді талдау барысында алдымен сөздіктерде берілуі және қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысына назар аударылды.

Арыстан зоонимінің этимологиялық сөздіктерде берілуі:

Arslan (EDPT, 238); arslan (ДТС, 55); арслан (ЭСТЯ, 177); арслан (Щербак, 137); aslan (TDES, 20-21); aslan~arslan (KBS, 79)

Аталған зооним ескі түркі және ортағасырлық ескерткіштер тілінде кездеседі. Мәселен, М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігінде» *арслан* формасында, (*арслан көкрәсә ат азақы таушалыр*) (МҚ II, 146), арслан (ДТС, 55), *arslan* (Clauson, 238), ұйғыр жазба ескерткіштер тілінде – арслан (Насилов, 1974, 56), XIII ғ. ескерткіштер тілінде – *аслан* (Курышжанов, 1970, 87).

Қазіргі түркі тілдері бойынша: түрік, түрікмен, құмық, татар, алтай, ұйғыр: *arslan*; түрік, әзербайжан: *aslan*; башқұрт: *arislán* (> чуваш: *arǎslan*); қазақ: *aristan*; қырғыз: *artsan*; өзбек: *arslân*; сары ұйғыр: *arsilan*; тува: *arzilan*; чуваш: *uslam*. Демек, аталған зоолексеманың фонетикалық және семантикалық сипаты тұрғысынан көп өзгеріс байқалмайтындығына назар аударамыз.

Аслан, арслан зоонимінің тұлғасына қатысты пікірлерді көптеп кездестіруге болады. Атап айтқанда, Л. Патрюбани, В. Ванг, Вамбери, Клаусон, Рамстедт, Щербак, Баскаков, Х. Эрен, Т. Гюленсой және т.б. этимолог ғалымдардың сөз тұлғасына қатысты пікірлерінде ортақ тұжырым жасалмаған, пікір алуандылығы кездеседі. Этимологиялық сөздіктер негізінде аталған зоонимге қатысты ғалымдардың тұжырымдарына назар аударайық:

Дж. Клаусонның сөздігінде *arsla:n lion animal name. w.ending -la:n. An early l.-w. in Mong. as arslan/arsalan* [2, 238-б.]. Э.В. Севортян (ЭСТЯ, 179), Р.Г. Ахметьянов (2001, 20) ғалымдардың пікірі бойынша арслан (арыслан, арыстан) зоонимі түркі сөзі. Ғалым Э.В. Севортян аслан сөзінің құрылымына байланысты мынадай пікір білдіреді: арслан - название носителя процесса, образованное с помощью аффикса -лан от арс – подражания рычанию диких зверей, лаю: «.. арс в указанных значениях в каз., а также в кир. и ккал., что видно из арсылда –(<арс+-ыл +-да, где -ыл модификатор при подражательном корне, да глаголообразующий аффикс при подражательных основах) «рычать». Другие значения арс и арсыл: арс арс үр: «гавкать», «неистово лаять» кир., арс ет «гавкать, перен, «грубить» каз.; арс арс подражание лаю собаки, арсылда «гавкать» каз., ккал. По своей внутренней форме и словообразовательной модели арслан параллельно каплан и сыртлан. Первый образован от глагола кап «хватать», «похищать», «утаскивать», «нападать» +аффикс -лан – кап-лан «барс», «леопард» и.т.д. Второе слово образовалось от глагола sirit «скалить зубы», «хихикать», «ехидно смеяться», «осклабиться» (тур.)+аффикс -лан - сырыт-лан> сыртлан «гиена» [3, 177–178-б.].

Арыстан зоонимінің тілдік сипаты туралы Б.И. Татаринцев жоғарыда атап өткен ғалым Э.В. Севортяның тұжырымын қолдайды: «здесь можно говорить об образной основе *арс*, характеризующей что-то торчащее, острое, оскаленное, злобное. Что касается названия *арсылан арслан*, то его морфологическая структура могла быть и такой, как она представлена в ЭСТЯ, и несколько другой, более непосредственно связанной с основами типа *арсыл* (через стадию глагола арс(ы)ла «быть диким, злым»?). Между тем он не отрицает, что происхождение названия льва может быть связано с подражательной основой [4, 138-б.].

Аталған зоонимнің құрылымына қатысты тағы бір деректі А.М. Щербактың еңбектерінен кездестіреміз. Ғалым арыстан зоонимінің құрылымына қатысты өзіндік талдауын жасайды: «в слове арыслан выделяет прилагательное ар (аар «каштановый») в форме интенсива арсыл и слова ан, передающие значение «зверь» [5, 137-б.]. Ғалымның ар тұлғасын жирен түсті білдіреді деп көрсетуі бекер емес. Себебі М. Қашқари еңбегінде «ар коңыр, бурыл, күрең» түс ретінде қолданылған [6, 110-б.].

Бұл зоонимге қатысты түрік ғалымдарының этимологиялық сөздіктеріндегі сипаттамасына тоқталар болсақ, ғалым Х. Эреннің этимологиялық сөздігінде арслан, аслан зоонимінің тұлғасына қатысты автордың өзіндік көзқарасы берілмеген, мұнда автор

ғалымдардың аталған сөздің тұлғасына қатысты талдауларын, тұжырымдарын берумен шектелген [7]. Сонымен қатар Т. Гюленсойдың сөздігінде де сөздің этимологиясына қатысты бірнеше тұжырымдарға тоқталады. Ғалым Т.Гюленсой сөз тұлғасының орта ғасыр ескерткіштер тілінде *aslan* мен ұйғыр тіліндегі *arslan* қолданысына назар аудара отырып, сөз тұлғасын былайша көрсетеді: <a(r)s+lan [8, 79-б.].

Арслан, аслан зоониміне байланысты ғалымдардың тұжырымдарына назар аудара отырып, зоонимнің құрылымы бойынша ғалымдардың сөз тұлғасын тануы әр түрлі: *arsil ilan~aris ilan* (W.Bang), *arsil+ aḡ* (Д. Немет, X. Эрен), *aris +lan* (Вамбери), *ars +lan*, (Рамстедт), *as+lan~aris+lan* (+lan «ending») (Clauson), *ar+sil+aḡ* (Щербак), *aslan~arslan* (Eren).

Арслан, аслан формасына қатысты тұжырымдарды көптеген ғалымдар қабылан, сырттан, жылан зоонимдерімен салыстыра отырып талдайды. Сондықтан түркі тілдерінде этимологиясы әлі де нақтылауды қажет ететін зоонимдердің бірі – қабылан.

Қабылан (*kaplan*) зоонимінің этимологиялық сөздіктерде берілуі: *kapla:n* (EDPT, 584); *кабілан* (Щербак, 125); *kaplan* (KBS, 457); *kaplan* TDES (21)

Қазіргі түркі тілдері бойынша: ұйғыр, түрік, қарайым, балқар, татар, башқұрт, ноғай: *kaplan*; қазақ, қырғыз: *kabylan*; қарақалпақ *kablan*, әзербайжан: *garplan*, түрікмен: *gaplaḡ*, өзбек: *kaplan* Дыбыстық өзгерістері: *K(>g)AP(>b)[I]LAN(ḡ)*

Қазіргі түркі тілдерінде кездесетін және этимологиялық негізі әлі де зерделеуді қажет ететін қабылан сөзі түрік тілінің кейбір этимологиялық сөздіктерінде тілдік сипаты анықталмаған. Қазақ тілінің этимологиялық сөздіктерінде де қарастырылмаған (Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі, Ә. Нұрмағамбетов Бес жүз бес сөз). Әйтсе де түркі тілдерінің этимологиялық зерттеулеріндегі тұжырымдар бойынша ғалымдар қабылан сөзінің дыбыс пен формасының ұқсастығына байланысты *arslan*, *aslan*, *sirtlan*, *yılan* сөздерімен байланыстырады. Бұл байланыстар кейбір жағдайда дұрыс көрінгенімен, бұл ұқсастықты дыбыс пен форма тұрғысынан түсіндіру жеткілікті емес деп ойлаймыз. Осыған байланысты кейбір этимологиялық сөздіктерде қабылан (*kaplan*) келесі түрде талданған: Дж. Клаусонның этимологиялық сөздігінде: *kaplan ve leopard* үшін белгілі бір айырмашылық жоқ екенін, кейбір жануар атаулары *-lan* жұрнағымен аяқталатыны айтылады. Алайда, ғалым сөзді этимологиялық талдаудың орнына оның тарихи және түрік диалектілеріндегі түрін берумен шектеледі [2, 584-б.].

Ғалым Севан Нишанянның «Sözlerin Soyağacı» деп аталатын еңбегінде бұл сөзді келесідей талдаған: «*kaplan: kaplan, bir tür yırtıcı hayvan. <Kap-•-lan eki muhtemelen yırtıcı hayvan anlamındadır*» («Жолбарыс: жолбарыс, жыртқыштың бір түрі. <- kap- lan жұрнағы жыртқыш дегенді білдірсе керек) [9, 214-б.].

Сөздің этимологиясын қарастырған ғалымдар *kap-lan* (қабылан) сөзінің морфемалардан тұратындығы және *-lan* морфемасы жыртқыш мағыналы сөз бола алатындығын айтады. *-lan* құрылымына келетін болсақ, Vecihe Natiboğlu бұл қосымшаны және оның функциясын келесідей түсіндіреді: «*-lan* жұрнағы «жабайы, ірі жыртқыш тұқым» кейбір жануар атауларында қолданылатын қосымша болып табылады. Жұрнақтың негізі айдаһар – қытай тіліндегі 'luḡ' сөзі, ол жануарларға қорқынышты түсінік береді: *arslan* (*ars+lan*), *burslan* (*bars/burs/pars, burs+lan*) *kaplan* (*kap+lan*), *sirtlan* (*sirt+lan*), *yılan* (*y-i-lan, ilan, ilan*) gibi [10, 95-96-б.].

Түркі негізді аффикстердің қалыптасуын қарастырған ғалым Ж.О. Тектіғұлдың аталған қосымшаға қатысты пікірі мынадай: «Қазақ тілінде *-n* көрсеткіші *-лан* күрделі қосымшасы арқылы санаулы зат есімдер, оның ішінде көбінесе жабайы аң аттары белгіленеді. Бұл *-лан* тұлғасының құрамы жиілік мәнді етістік тудырушы *-ла+н* көрсеткіштерінің бірлігінен тұрады. Салыстыр.: қаз. сырттан< сыртта (етістік), көне түркі және және түрік тілінде «сырыт» «тісін қайрау, кекету, тісін ақситу», қаз. қабылан, түрік тілінде *kaplan*, түрікм. гаплан, көне түркі *qarlan* «қабылан, жолбарыс», тат. каплан «қабылан», өзб. коплан, «барыс, қабылан» [11, 210-б.]. Ал ғалым Б. Сағындықов қабылан «*қап/қау қауып алатын аң*», көне

негізі толық талданды деп айта алмаймыз. Алайда, бұл бағыттағы жұмыстар жалғасын табуда. Зерттеушілер зоонимдердің этимологиясын талдау кезінде барлық тақырыптық топтарды толық қамтуы расымен де мүмкін емес. Себебі жануарлар атауы тілімізде өте көп: жасына, түсіне, түріне басқа да сипатына қатысты атауларды туыс тілдердің дерегімен салыстырып, этимологиялық сипатын талдау көлемді зерттеуді қажет етеді. Осы уақытқа дейін жарияланған түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері бойынша, сонымен қатар жекелеген түркі тілдерінің біртүлді түсіндірме сөздіктері бойынша зоонимдерді жинақтау, жүйелеу, туыс тілдер бойынша салыстырмалы-тарихи талдау жүргізу арқылы түркі тілдерінің зоонимдер сөздігін түзуге де болады. Сонымен қатар түркі зоонимдерінің тілдік сипатын зерделеу, олардың жасалуының ортақ модельін негіздеу туыс тілдердің морфология, сөзжасам саласына қатысты жаңа пайымдауларды тілдік деректермен нақтылайды. Сондықтан түркі тілдеріндегі зоонимдерді құрылымдық тұрғыдан да, антропоэлектік тұрғыдан да терең зерттеу өзекті деген қорытындыға келеміз.

Сөздіктердің қысқартылуы:

EDPT – An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Дж. Клоусон

ДТС – Древнетюркский словарь

ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков, Севортян Э.В.

ЭСТЯ, 1997 – Этимологический словарь тюркских языков, Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И.

А.М. Щербак – Историческое развитие лексики тюркских языков

СТРЯ – Словарь тюркизмов в русском языке, Е.Н. Шипова

KBS – Köken Bilgisi Sözlüğü, Тунжер Гюленсой

TDES – Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Хасан Эрен

Мақала ҚР БҒМ-інің 2020–2022 жылдарға арналған (№ AP08856398) «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасы аясында дайындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ескеева М.Қ., Кусаинова А.Б. Түркі тілдеріндегі зоонимдерді зерттеу мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2016. – №5 (163). – Б. 46–51.
2. Clauson G. An Etimological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972. – 992 p.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Институт языкознания, 1974. – 754 с.
4. Щербак А.М. Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва: Изд. Академии наук СССР, 1961. – 172 с.
5. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат ит-турік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 376 б.
6. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука, 2000. – 341 с. (Т. I: А-Б)
7. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 2. Baskı. – Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999. – 512 s.
8. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – 608 s.
9. Nişanyan S. Söзlerin Soyağacı. 2. Basım. – İstanbul: Adam Yayınları, 2003. – 542 s.
10. Hatiboğlu V. Türkçenin Ekleri. 2 Baskı. – Ankara: TDK Yayınları, 1981. – 173 s.

11. Тектіғұл Ж.О. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 303 б.
12. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Павлодар: С. Торайғыров ат. ПМУ, 2010. – 262 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаев және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 742 б.
14. Türk dil kurumu. Türkçe Sözlük, 10. Baskı. – Ankara: TDK Yayınları, 2005. – 2244 s.
15. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri / Çev. Mehmet Akalın. 5. Baskı. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – 313 s.

REFERENCES

1. Eskeeva M.K., Kusainova A.B. Turki tilderindeki zoonimderdi zertteu meseleleri [Problems of studying zoonyms in Turkic languages] // KazUU Habarshysy, Filologia seriasy. – 2016. – №5 (163). B. 46–51. [In Kazakh]
2. Clauson G. An Etimological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972. – 992 p. [In English]
3. Sevortiyan E.V. Etimologicheskii slovar turkskih yazikov [Etymological dictionary of Turkic languages]. – Moskva: Institut yazikoznania, 1974. – 754 s. [In Russian]
4. Cherbak A.M. Istoricheskoe razvitie leksiki turkskih yazikov [Historical development of the vocabulary of the Turkic languages.]. – Moskva: Izd. Akademii nauk SSSR, 1961. – 172 s. [In Russian]
5. Kashkari M. Turk tilinin sozdigi (Diواني lugat ut-turk) [Turkish dictionary]: 3 tomduk shygarmalar jinagy / Qazaq tiline audargan A. Egeubai. – Almaty, Sozdik-Slovar, 2006. – 376 b. [In Kazakh]
6. Tatarintsev B.I. Etimologicheskii slovar tuvinskogo yazika [Etymological dictionary of the Tuvan language]. – Novosibirsk: Nauka, 2000. – 341 s. (T.I: A-B) [In Russian]
7. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü [Etymological Dictionary of the Turkic Language]. – Ankara, Bizim Büro Basımevi, 1999. – 512 s. [In Turkish]
8. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü [Turkish Dictionary of the Origin of Turkish Words in Turkish]. – Ankara, TDK Yayınları, 2007. – 608 s. [In Turkish]
9. Nişanyan S. Sözlerin Soyağacı [The Pedigree of Words], 2. Basım. – İstanbul, Adam Yayınları, 2003. – 542 s. [In Turkish]
10. Hatiboğlu V. Türkçenin Ekleri [The Pedigree of Words]. 2 Baskı. – Ankara, TDK Yayınları, 1981. – 173 s.
11. Tektigul Zh.O. Qazaq tilindegi turki negizdi affiksterdin evolutsiasy [Evolution of Turkic-based affixes in the Kazakh language]. – Almaty: «Gylym» gylymi baspa ortalygy, 2002. – 303 b. [In Kazakh]
12. Sagyndykuly B. Qazaq tili leksikasy damuynyn etimologialyq negizderi [Etymological bases of the development of vocabulary of the Kazakh language.]. – Pavlodar: S. Toraigyrov at. PMU, 2010. – 262 b. [In Kazakh]
13. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language.]. On bes tomduk. 8-tom. / Kurast. K. Kuderinova, O. Zhubaeva, M. Zholshaeva jane t.b. – Almaty: Daur, 2011. – 742 b. [In Kazakh]
14. Türk dil kurumu. Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. 10. Baskı. – Ankara: TDK Yayınları, 2005. – 2244 s. [In Turkish]
15. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkish] / Çev. Mehmet Akalın. 5. Baskı. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – 313 s. [In Turkish]